

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.- Jun. 2022, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2022ء، مسلسل شمارہ 13

☆ ڈاکٹر احمد بلال، ڈاکٹر عائشہ بلال

PUNJABI POETRY OF MUNNU BHAI
"RESURRECTION DID NOT COME"

اے قیامت نہیں آئی: منو بھائی دی پنجابی شاعری

Abstract

"Almost fiftieth year of Munnu Bhai's literary and journalistic career. He had a long career and during this time he had been writing his columns daily. He had also written drama serials and documentary films and translated a number of famous freedom poets. However, his poetry pieces are contracted only to twenty-three poems, which means less than one poem in two years. Research reveals that he wrote a range of poetry but he published only twenty three selected poems. Indeed, to him, poetry is an attempt to open a door towards a specific imagination based on his own ideology. Munnu Bhai attributed his poetry book to the subaltern class bound to live in primitive age being only a few steps

☆ ڈائریکٹر، پوسٹ گریجویٹ ریسرچ سنٹر آف کریٹیو آرٹس، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ لیکچرار، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

away from the modern era. He has used spinning wheel and grinding wheel as symbol of primitive times and compare it with motorway; a representation of modern world. Munnu Bhai criticized the uneven and unjustified development and declared it a fruit of capitalism. Its the imagination, vision and ideology amalgamated in the Punjab poetry of Munnu Bhai.

Keywords: Munnu Bhai, Poetry, Research, Drama, Vision

2003 منوبھائی دی ادبی تے صحافتی زندگی دا تقریباً پنجاواں ورہا بند اے۔ پنجاہ ورہے اوہناں نے لگاتار ہر دیہاڑ کالم لکھن دا سلسلہ ٹوری رکھیا، پاکستان ٹیلی ویژن دے بنن تو بعد اوہناں نے ڈرامے تے سیریل لکھن دا کم وی جاری رکھیا، پر پنجاہ سالوں اچ صرف تئی نظماں لکھیاں۔ ایس حساب نال دو سالوں دی اک نظم وی نہیں بن دی۔ کھوج پاروں جانیا کہ اوہناں ڈھیر شاعری کیتی پر چھاپیاں صرف تئی نظماں۔ کیہہ سوچ اے جہدی بنیاد تے اوہناں صرف تئی نظماں چنیاں۔ کتاب نوں اوہناں:

”موٹروے تو پنج قدماں تے پنج صدیاں پہلے دا چرخہ، تے چھ صدیاں پہلے

دی چکی چلان والیاں دے ناں کیتا اے۔“ (1)

صدیاں پہلوں دا چرخہ تے چکی تے اج دی موٹروے اجیہیاں علامتاں نیں جہدے ذکر نال شاعر کسے خاص روپ سروپ دی گل کر دا اے۔ اے لیکھا منوبھائی دی پنجابی شاعری وچ شامل اوہناں دی فکر تے وچار بارے سُوچنا دیندا اے۔ منوبھائی دا شاعری نوں تئی نظماں تک محدود رکھنا سچیتا جتن اے۔ اوہناں ڈھیر کویتا لکھیاں، پر ساری شاعری نوں اپنے چھاپے کلام وچ تھان نہ دتی۔ اردو شاعری نوں اوہناں اردو دے وڈے شاعر فیض احمد فیض دے آکھن موجب کہ:

”جس زبان وچ خواب مکدے اوصرف او سے زبان وچ شاعری وی رچیا

کرو، ایہہ مشورہ من کے اوار دو چھڈ پنجابی وچ شاعری کرن لگے۔“ (2)

کالج دور وچ اردو زبان وچ موقع دی مناسبت نال کہیاں کئی کویتاواں دا ذکر اوہناں دے کالماں وچ

اے۔ اک شعر انج اے:

یہ لکنت تھی جو کام آئی، ہم کہتے کہتے رک سے گئے

گر عرض تمنا کر دیتے وہ شرم کے مارے کیا کرتے (3)

اوہناں اردو زبان دے وڈے کالم نگار ہون دے باوجود اردو دی تھان پنجابی نوں اپنے شاعرانہ اظہار دا

ذریعہ بنایا۔ شاعرانہ اظہار او سے زبان ہونا چاہیدا اے جیہڑی شاعر دے خواباں دی زبان ہووے۔ او سے زبان نال

شاعر دا بچپن جڑیا ہوندا اے تے اودھے نال ای او اپنا ”یوٹیو پیہ“ جوڑ سکدا اے۔ منو بھائی دا پنجابی کلام سارا سامنے

نہیں آیا۔ اوہناں دے پنجابی کلام دا وڈا حصہ چھپیا نہیں سگوں منو بھائی نے آپ ایس کلام نوں چھپن نہیں دتا۔ اوہناں

دے اپنی ہتھ نال لکھے بیاض وچ اک شعر اے اپنے ہتھ ”منو بھائی، اک سودائی، بیٹھاں سوچاں سوچے، چار پھیر اُھیر

تے منوکس ول پھیرا پاوے“ (ذاتی بیاض)۔

اوہناں دی نظم ”میرے دشمن“ چھپے کلام وچ نہیں جس توں ڈھڈا اے کہ ”اے قیامت نہیں آئی“ اوہناں دا

سارا کلام نہیں سگوں اوہناں دیاں چھنیاں تہی نظماں نیں۔ کتاب تو دو دو جی سکھن دی گل ”ایڈنگ“ اے، اپنے لکھے

وچوں کسے حصے نوں کٹ دینا تے چھاپنا۔ منو بھائی نے ایس چون وچ ڈھیر سخت تے شاعری وچ سنگیت، یا جذبیان

دی تھان فکر، سوچ تے وچاراں نوں اپنا سکیل یا اصول بنایا تے اپنا اوہ کلام سامنے لیاندا جیہڑا اوہناں دی سیاسی تے

سماجی سوچ نال جڑیا سی۔

اوہناں موجب اوہناں دے کالم اوہناں دا اصل آرٹ یا فیلڈ نیں ڈرامہ تے شاعری اوہناں دی کالم نگاری

وچوں پھٹدے نیں اوہناں دے جگری دوست اوہناں نوں سب تو پہلے شاعر ای سمجھدے تے باقی اظہار دے

طریقیاں نوں بعد وچ لے کے آندے۔ اوہناں دی شاعری، اوہناں دے ڈرامے منظر یا کالم اک دو جے نال اینج

جڑے نیں کہ اک نوں سمجھن لئی دو جا رستہ بن جاندا اے، ایہدی بنیادی وجہ اوہناں دی فکر سوچ اظہار دا طریقہ انج

گدھیا اے۔ منو بھائی دے کالج دے دناں وچ شفقت تنویر مرزا نال ترقی پسند تحریک توں متاثر ہون پاروں 1952ء توں ہی اوہناں دیاں لکھتاں تے شاعری وچ ترقی پسند وچاردی جھلک دسنگی۔ ترقی پسند تحریک کیہہ سی پنجابی شاعری وچ تحریک نے کیہہ اثرات چھڈے۔ برصغیر وچ ویہویں صدی دی دوجی تے تیجی دھائی توں اردو زبان دی شاعری وچ ترقی پسند تحریک دے اثرات دسنگے۔ نویں نظم شاعری ڈھبوں موضوعاں وچ وی بدل لے کے آئی۔ ترقی پسند تحریک جرمن مفکر کارل مارکس دے سوشلسٹ نظریاں توں پھٹی، یورپ دے سرمایہ داری نظام وچ دولت دی غیر مساوی تقسیم تے اودھی بنیاد تے اسرن والے طبقاتی نظام نوں تنقید دا نشانہ بنایا۔ پہلی عالمی جنگ دے مکن توں بعد اردو ترقی پسند لیکھکاں نوں برصغیر وچ سامراجی مالکاں دی غلامی سہنی پئی اوہناں سرمایہ داری نظام وچ غریب تے کمزور طبقے نوں اپنیاں اکھاں نال پسدیاں ویکھیا۔ نتیجے پاروں اوہ برصغیر وچ ابھرن والیاں سوشلسٹ تے کمیونسٹ تحریکاں توں متاثر ہوئے تے اوہناں دے لکھے لیکھاں تے شاعری وچ تحریکاں دے اثرات کھل کے دسنگے۔ ترقی پسند اردو ادب دا بنیادی انداز "تنقیدی حقیقت نگاری" تے اودھے نال جڑی سوشلسٹ سوچ بن گئی۔ ترقی پسند تحریک مذہب تے عقیدے دی پرانی سوچ تو باہر نکل کے سماج وچ جمن والے مسئلایاں نوں سائنس تے سوشل سائنس دی نویں سوچ تے نویں اصولاں راہیں پرکھن دی تحریک سی، جہدے اثر وچ لکھے ادب وچ "تنقیدی حقیقت نگاری" بنیادی ڈھب تے ادب نوں ناپن دا آلہ اے۔

”تنقیدی حقیقت نگاری“ سماج وچ ہون والے مسئلایاں دی اصل جڑ تک اپڑ کے کسے وی مسئلے دی بنیادی وجہ لوکاں سامنے لے آندی اے تاں جے مسئلے دے اصل حل تک اپڑا ہوئے۔ تنقیدی حقیقت نگار اپنے ڈھبوں پڑھنہاراں نوں نظام دیاں اصل تے بنیادی خامیاں دی پہچان کرواندا اے تے نال ای اوہناں نوں کسے مسئلے دے حل تک اپڑن دا رستہ سمجھان کوشش وی کردے نیں۔ ترقی پسند لکھاریاں انجمن دے منشور وچ لفظاں نوں کھول کے سامنے لیاندا:

”اس انجمن کا مقصد یہ ہے کہ اپنے ادب اور دوسرے فنون کو پجاریوں اور پنڈتوں اور دوسرے قدامت پرستوں کے اجارے سے نکال کر انہیں عوام سے قریب تر لایا جائے۔ انہیں زندگی اور واقعیت کا آئینہ دار بنایا جائے۔ جس سے ہم اپنا مستقبل روشن کر سکیں۔ ہم ہندوستان کی تہذیبی

روایت کا تحفظ کرتے ہوئے اپنے ملک کے انحطاطی پہلوؤں پر بڑی بے رحمی سے تبصرہ کریں گے اور تخلیقی و تنقیدی انداز سے ان سبھی باتوں کی مصوری کریں گے جن سے ہم اپنی منزل تک پہنچ سکیں۔ ہمارا عقیدہ ہے کہ ہندوستان کے نئے ادب کو ہماری موجودہ زندگی کی بنیادی حقیقتوں کا احترام کرنا چاہئے اور وہ ہے ہماری روٹی کا، بد حالی کا، ہماری سماجی پستی اور سیاسی غلامی کا سوال۔‘ (4)

منشوری روشنی وچ بر صغیر دے تنقیدی حقیقت نگاراں نے اپنیاں لکھتاں وچ سامراجی نظام تے اوہدے سرمایہ دارانہ معاشی نظام نوں تنقید دا نشانہ بنایا تے نظام دیاں بنیادی کمزوریاں نوں سامنے لیا کھلاریا۔ جہاں دے اثرات پنجابی شاعری تے دن لگے۔ پنجابی دے شاعراں وچ احمد راہی، شریف کنجاہی تے امرتا پریتم جے کوپیاں دے ناں ملدے نے۔ منوبھائی نے کالم وچ گل کہتی کہ پنجابی شاعری ول شریف کنجاہی، احمد راہی تے امرتا پریتم دی تھان فیض احمد فیض تے ظفر اقبال دی پنجابی شاعری تو متاثر ہو کے آئے۔ اوہناں اپنے کالم وچ ظفر اقبال دے دو شعروں لکھے:

مینوں ٹردیاں ویکھ کے ، اونیں کھولیا بوا کار دا
میں جھوٹاں دی پوٹلی، اودھے ہتھ پھڑادیاں
تلی دے اتے دھر کے سوچاں، کھوٹی چوانی لفظ دی
اینوں کدھرے سٹ دیاں، یا دھوکھے نال چلا دیاں (5)

پنجابی شاعری ول اوہ ظفر اقبال آئے اوہناں دی شاعری وچ ترقی پسند سوچ اوہناں دے دوالے موجود لوکاں نال کسے ناکسے طور جڑی لگدی اے۔ منوبھائی انٹرویو وچ دسیا:

”شریف کنجاہی اک ایہو جے ترقی پسند سی جیڑا مذہب دے خلاف نہیں سی۔ پر انہاں دا مذہب مولوی دے انداز اچ دو جیاں تے حکم چلان دا نہیں سی بلکہ اوصوفی انداز دے مذہب دے قائل سی جیڑا انسان نال محبت دادرس دیندا اے۔“ (6)

منو بھائی دا کالم تے قلمی ناں دونویں احمد ندیم قاسمی دے دتے نیں۔ احمد ندیم قاسمی ترقی پسند تحریک نال جڑی شخصیت نیں جنہاں نوں ایس رجھوں سزاوی ہوئی۔ فیض احمد فیض نے وی منو بھائی نوں متاثر کیتا تے اوہناں نوں بائیں بازو دی بین الاقوامی تحریک نال جڑے ادب دا ترجمہ کرن نوں آکھیا۔ ایس طرحاں اوہ قومی تے بین الاقوامی ترقی پسند سوچ نال جڑ دے چلے گئے۔ منو بھائی دی شاعری دے کج پہلوواں نوں پھرولن نال اوہناں دی ترقی پسند سوچ دے اڈواڈ پہلو سامنے آندے نیں۔ سب توں پہلاں قدرت یا خدا دا تصور سمجھن لئی اوہناں دی نظم ”سفنے“:

رات قدرت لئی تے چن قدرت دے انمول خزانیاں ول اشارہ اے قدرت اپنے سارے خزانے مٹی نال جڑے تھکے ہارے محنت کش مزدوراں تے پنچھا کر دی اے۔ محنت نال مٹی وچوں اناج اگدا فیکٹریاں چلدیاں تے مقدر اں نال دنیا وچ رزق دے رستے کھلدے نے۔ ایہہ سوچ ترقی پسند تحریک نال جڑی اے۔ ایہدے مقابلے وچ پرانی یاروایت نال جڑی سوچ کہ قدرت دی ونڈ اکوجی نہیں قدرت دے ہتھوں کسے نوں گھٹ تے کسے نوں ودھ انعام ملدا اے۔ منو بھائی ایہہ گل نہیں منی اوہناں پاروں جو کج غلط ہو ریا اے، اودھے کچھ قدرت نہیں، سگوں کوئی نہ کوئی بندہ اے۔ قدرت دے نظام وچ عدل اے تے قدرت ہر اک لئی مستقل، لگاتار تے مسلسل مہربان اے، اوہ کسے تک اپنا فیض پہنچانا چاہندی اے۔ خاص گروہ نے وسیلیاں اتے قبضہ کر کے محنت کش لئی حیاتی اجیرن کردتی گئی اے۔ منو بھائی لئی ہر برائی دی جڑ وسیلیاں دی غیر مساوی ونڈ اے۔ اوہناں سب کجھ کھول کے قاری سامنے رکھ دتا اے۔ نظم وچ خواب دا منظر ایس ڈھبوں بیان کیتا۔ ”اٹھوے راتھن میریا تیرے میرے ہو گئے سب پورے قول قرار“۔

نیندر ہمیش توں محنت کرن والیاں تے مہربان رہی کہ اوہناں اکھ میڈیاں ای آن دی اے۔ محنتی دی نیندر زمین اتے ستیاں اجیہا آرام دیندی اے جیویں اوہ ودھیا پلنگ تے لیٹیا ہووے۔ اوہدے خواب اجیہی دنیا ولے جاندے نیں جتھے اوہدیاں ساریاں خواہشاں تے امیدیاں پوریاں ہوندیاں نیں شاعر تے خواب نوں ”یوٹوپیا“ دی کیفیت دکھان دا ذریعہ بنایا اے۔

منو بھائی موجب حقیقت خواب توں بہت دور تے زندگی مکر فریب تے جھوٹ وچ گھری ملدی اے۔ ایس حالت وچ خواباں تک عمل راہیں ای اپڑیا جاسکدا اے۔ منو بھائی نے معاشرے نوں سامنے رکھ کے مذہب نوں حوالہ بنا کے عمل دی ترغیب دتی اے۔ جے کر بندہ خواباں تک اپڑن دارستہ نہ بنائے اپنے لئی عمل دارستہ نہ چننے تاں اودھے

ڈھیر و دھیا خیال تے خواب محول بن جاندے نیں۔ قدرت نے ہر اک لئی خواب تے خزانے رکھے پر خواباں تے خزانیاں تیک اپڑن لئی جتن آپ ای کرنے پیندے نیں۔ قدرت دے بے پناہ خزانیاں توں قوماں تے معاشریاں نوں دور کر سکدے نیں۔

”سفنے“، نظم منو بھائی دی فکر دے تن بنیادی پہلوواں دی عکاسی اے۔ پہلا قدرت ہر اک تے اکوجئی مہربان سی، دو جا خواب اوہناں تک رسائی ہر بندے دی اے۔ تیجا پہلو بندے دی خواباں تک اپڑن لئی محنت دارستہ، خواب دیکھن نال کج نہیں ملدا۔ شاعری معجزیاں وچ بیٹھے لوکاں نوں، ”ہو نہیں جاند اکرنا پیندا اے“ دا پیغام دیندی اے۔ ”ہو نہیں جاند، کرنا پیندا اے“ ترقی پسند تحریک دے نظریے دا نچوڑ اے۔ تیسری دنیا دے رہن والیاں دے عقیدے ہر قسم دے انوکھے تے مافوق الفطرت قصے کہانیاں نال بھرے پئے نے، لوکاں دی وڈی تعداد آج وی سمجھدی اے کہ اچانک کوئی مدد آجائے گی۔ لوگ جیہڑے اپنے حالات بدلن لئی آج وی مسیحا، لیڈر، یا کسے سپر مین دی اڈیک وچ بیٹھے نیں، منو بھائی دا نظریہ اے کہ اپنے آپ کج نہیں ہوندا، کوئی کم کرنا ہوئے تے ہتھ پیر مارنے پیندے نیں۔ کج کیتے بغیر کدی وی کوئی مدد نہیں آندی سگوں اپنی مدد آپ دے تحت مشکلاں داخل کڈھنا انسان دا اصل اے۔

حق سچ دارستہ اپنے یا کسے کمزور دے حق لئی لڑن دارستہ اے۔ اوہناں دی فکر تے سوچ موجب ایس راہ جے موت وی آجائے تے موت تو بعد وی حیاتی اے۔ ”سفنے“ تے ”کی ہو یا اے“ دوواں نظماں وچ منو بھائی نے قدرت نوں ہر اک تے اکوجیہا جانیا اے پر محنت کرن دا درس دتا اے۔ محنت کرن دے باوجود محنت دا پھل نہ ملے تاں جاننا لازمی اے کہ کوتاہی لہھی جائے جس پاروں حق سب کھنچ رہیا اے او تھے اپڑن دی کوشش کیتی جائے اوہناں خزانیاں تک اپڑیا جائے جیہڑے قدرت نے انسان لئی رکھے تے اوہ قدرت دارستہ نیں۔ منو بھائی نے محنت کش دی قدر قیمت بارے اسہاں لفظاں وچ سوال چکے۔

سرماہ داری نظام وچ کسے نوں عقل یا قابلیت موجب نہیں تولیا جاند، سگوں لوڑیاں اختیار موجب قیمتاں لگدیاں نیں۔ نظام پاروں اک پاسے طاقت و قدرت دے خزانیاں تے قابض نیں جد کہ دوجے پاسے جائز تک رسائی ممکن نہیں۔ انسان دا اصل مقام دل دی اکھ نال ای ویکھیا جاسکدا اے۔ انسان دے اندر دوجے انساناں لئی پھشن والے احساس ای او دھی قدر قیمت دا اصل معیار ہونا چاہیدے نیں، کیوں جے انسان اپنے احساس پاروں سب

تو ودھیا مخلوق انسانیت دے مرتبے تک اڑایا۔

منوبھائی دی فکر اک ہو راگلا پہلو ”دکھ“ دی کھوج اے۔ اوہناں پاروں انسان ای انسان دے ہر دکھ تے تکلیف دا کلا حل تے دوا اے۔ انسانی اظہار یا شاعری دا مقصد انسان دے دکھ تے تکلیف بارے دوجے انساناں وچ احساس جگانا اے، نال ای حل یا علاج لبھیا نظم ”خواب سچ ہوندے تے۔۔۔“ وچ درج اے:

زخم پھل ہونداتے میں کالر سجاندا کوٹ دا
پیڑ روسکدی تے نظماں کہن دی کی لوڑ سی (7)

انساناں دے زخم کو ششیاں پاروں پھلاں وچ بدلے جاسکدے نین شاعری راہیں کسے دی پیڑنوں آواز راہیں گھٹایا جاسکدا اے۔ منوبھائی صرف دکھ دے اظہار تو خوش نہیں سگوں دکھ دی گھوہ لا کے دکھ دے کارن بھالن دی راہ پیندے نیں نتیجہ کڈھ دے نیں کہ قدرت دا نظام سب دیاں آساں، امیدیاں تے خواب پورے کرن دا نظام اے۔ قدرت دے خزانیاں راہیں ہر خواہش تے ہر خواب پورا ہوون دا عندیہ ساریاں نوں محبت ملن دی نوید اے اوہ ایہہ نہیں چاہندے ”میں نے جو گیت تیرے پیار کی خاطر لکھے۔۔۔ آج ان گیتوں کو بازار میں لے آیا ہوں“، اتھے پیار عشق حقیقی وی ہو سکدا اے تے مجازی وی۔ کوئی ایسی صورت نہ بنے کہ کسے نوں کسے دایا اپنا پیار ویتچنا پووے۔

منوبھائی دی مشہور نظم ”اے قیامت نہیں آئی“ سوال چکدی اے کہ قدرت دے بے پناہ کرم دے باوجود انساناں دی بنائی دنیا وچ جو کجھ ہو رہیا اے، جو کج کیتا جا رہیا اے، سب دے نتیجے وچ قیامت آجانی چاہی دی سی، پر ہورے ہالی ایہہ ظلم ہو ر کنا کوں ودھنا اے جے۔۔۔ ”اے قیامت نہیں آئی“:

وال ودھالئے رانجھے نے، تے ٹنڈ کرا لئی ہیراں نے

مرزے خاں نال دھوکہ کیتا او دھے اپنے تیراں نے

میٹر لا کے خوب چلائی صاحبان او دیاں ویراں نے

پراے قیامت نہیں آئی (8)

نظم ڈھیر لمی تو لمی اے منوبھائی دی سیاسی فکر تے سوشلزم دے نظریے دی روشنی وچ پاکستان دی سماجی تے سیاسی تاریخ وچ ہونیاں ساریاں گھٹناواں نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیا اے۔ نظم دا ہر بند کسے ناں کسے راہیں پاکستان دی

تاریخ دے کسے دور نال جڑیا اے۔ نظم دے اشاریاں وچ معاشرے وچ پیدا ہون والے وگاڑنوں سامنے لیاندی اے۔ دنیا انتظار وچ اے کہ قیامت کدوں آئے گی۔

”احساب“ دے چیف کمشنر پاکستان تے پاکستان ورگے دو جے نوآبادیاتی معاشریاں اچ ہون والی تے کیٹی جاو والی کرپشن، معاشی استحصال تے احساب دے عمل وچ ہون والیاں خرابیاں پاروں پھٹدی اے۔ اک پاسے غریب دے دل دی آواز تے دو جے پاسے تیجی دنیا دے ہر معاشرے نال جڑی اے۔ منوبھائی نے نظم دے کچھ مصرعے کتاب دے انتساب لئی چنے:

سب توں وڈی دشمن ساڈی

ان مل تے بے جوڑ ترقی

موڑے توں پنچ قدماں تے

پنچ صدیاں پہلے دا چرخہ

چھ صدیاں پہلے دی چکی۔۔۔ (9)

تیجی دنیا وچ ”بے جوڑ ترقی“ ہر شعبے وچ دس دی اے۔ خاص طبقے نے عام لوکاں نوآبادیاتی معاشریاں وچ اپنے لئی کسے جائز یا ناجائز طریقے نال جی دنیا بنائی اے، جتھے دنیا دیاں ساریاں سہولتاں میسر نیں باقی لوکاں نو جیون لئی بنیادی چیزاں نہیں ملدیاں۔ خاص طبقے لئی ہر طریقہ جائز اے جس پاروں بے چینی پنکڑی اے ہر اک دی دوڑ اے۔ نوآبادیاتی معاشریاں وچ چلن والے سرمایہ داری نظام وچ خاص طبقے اتے کوئی سوال نہیں منوبھائی دی نظر وچ ”بے جوڑ ترقی“ ساڈے معاشریاں دا سب توں وڈا دشمن اے۔

ترقی پسندی راہیں منوبھائی دی فکر کھل کے دس دی اے۔ معاشرہ جدوں پاکٹس وچ ترقی کردا اے، اک طبقہ اگے نکل گیا تے باقی کچھے معاشرہ ترقی نہیں کر سکدا۔ اچھے معاشریاں وچ اجتماعی ترقی دی تھیں مخصوص طبقے دی ترقی نوں ترجیح دتی جاندی اے، جہدے نال طبقاتی کش مکش جنم لیندی اے۔ جوں جوں طبقاتی فرق ودھدا جاند اے معاشرہ ٹھنڈا چلا جاند اے۔ ٹوٹیاں وچ ترقی صرف تیسری دنیا دے معاشریاں وچ دس دی اے، باقی دنیا نے سارے لوکاں تے پورے معاشرے دی اجتماعی ترقی نوں یقینی بنایا۔ نوآبادیاتی معاشرے وچ خاص قسم دے سرمایہ دارانہ نظام وچ ہون والی بے جوڑ ترقی توں جنم لین والے دکھاں تے تکلیفاں نال منوبھائی دی پوری جانکاری اے۔ شریف

کنجاہی منوبھائی دی سوچ بارے لکھدے نیں کہ منوبھائی اندروں تبدیلی لیاون دے قائل نیں:

”باطن میں تبدیلی کے بغیر ظاہر میں تبدیلی مسائل کا اسی قسم کا حل ہے، جس قسم کا حل ہم نے خوشبودار اور شاخوں پر کھلے ہوئے پھولوں کی جگہ کاغذ کے پھولوں کی صورت میں تلاش کیا ہے۔ کہ ان سے کمرہ خوشنما تو ہو جاتا ہے لیکن خوشبو سے محروم ہی رہتا ہے اور بہار کا پتہ نہیں دیتا۔ اسی لئے جب پنجاب کے وزیر اعلیٰ نے سرکاری افسروں کو ہدایت کی وہ اپنے دفاتر کے باہر سے ”بغیر اجازت اندر آنا منع ہے“ والی تختیاں اتار دیں۔ تو منوبھائی نے ”بغیر سفارش کے اندر آنا منع ہے“ کی سرخی جما کر لکھا تھا ”کیا یہ تختیاں اتر جانے کے بعد عوام سرکاری دفاتروں کے اندر جاسکیں گے۔۔۔؟“ (10)

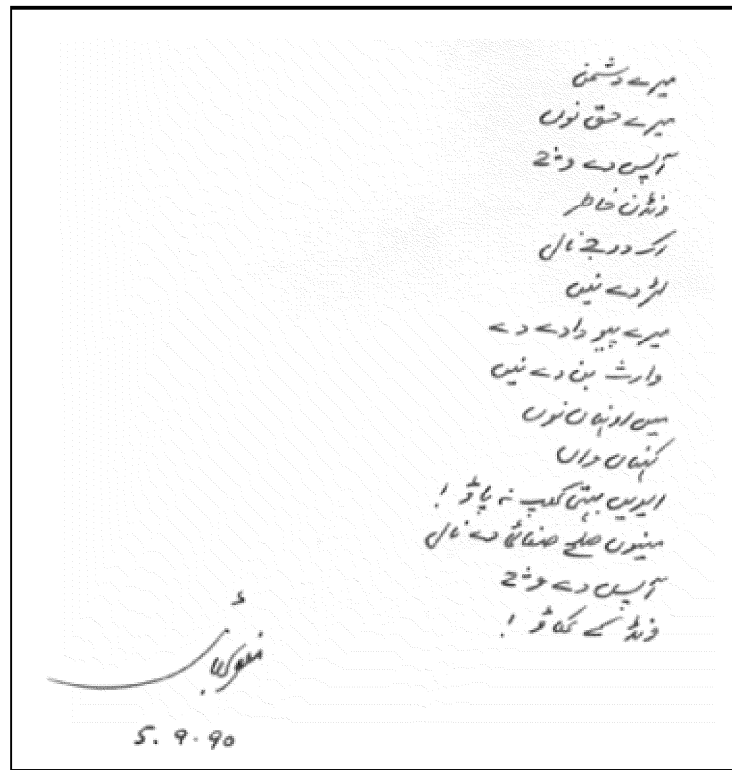
تبدیلی دے دورانل جڑت پاروں منوبھائی اپنے لئی دی تولن دامعیا اور ہناں ای کڑا رکھدے نیں جناباتی لوکاں لئی۔ بقول منوبھائی:

”پاکستان میں ہر شے کی طرح ترقی پسندی بھی کرپشن کا شکار ہوئی۔ جب کوئی ترقی پسند اپنی عمر کے اخیر کو پہنچتا ہو تو ہی حتمی طور پر کہا جاسکتا ہے کہ وہ ترقی پسند ہے کہ نہیں۔ سوشل ازم کی سوچ یہ ہے کہ قوت کا سرچشمہ عوام ہوتے ہیں، عوام کے لئے جو کام ہوتا ہے وہ اچھا ہے اور جس عمل میں عوام شریک نہیں وہ اچھا نہیں ہے۔ مذہب کا روحانیت سے تعلق ہے اور سسٹم کا کاروبار حیات سے۔ سرمایہ داری نظام میں سوشل ازم کا ٹکڑا لگا کر اسے بچایا نہیں جاسکتا۔“ (11)

منوبھائی نظریے دی کرپشن توں وی جانوں نیں ایٹھوں تک فکر رکھدے نیں کہ کوئی اپنے آخری ساہ تک جے ترقی پسند نظریے تے کھلو تار ہوئے تے تاں ای اوہنوں ترقی پسند دنیا جاسکدا اے۔ اوہ پورے طریقے نال دلوں سوشلسٹ نظام اپنا کے اوہداف اندہ لے سکدا اے صرف ظاہری نعریاں نال کم نہیں چلدا۔ شریف کنجاہی اک ہو رتھاں

”مشین اور انسان میں امتیاز اس نے رعایت لفظی سے کام لیتے ہوئے مشن کے حوالے سے کیا ہے۔ انسان مشن کے بغیر مشین ہے اور مشین میں کسی طرح بھی مشن شامل نہیں ہو سکتا۔“ (12)

منوبھائی موجب انسان دامن اے اگرچہ ذاتی مفاد حاصل کر لینا مشن دارجہ اے۔ ذاتی مفاد دی دوڑ وچ ”احتساب دے چیف کمشنر“ جی نظم جنم لیدی اے، منوبھائی شاعر دی تھاں لوکاں نوں چاہندے نیں کہ پوری انسانیت دی فلاح دے مشن نال جڑے رہن اوہناں موجب بے جوڑ ترقی، تے ذاتی مفاد لئی اپنی اپنی دوڑ توں ٹکنا پووے گا، تے مل رل کے اجتماعی ترقی تے سب دے بھلے نوں اپنا مشن بنا کے ٹرنا پئے گا۔ اوہناں دی شاعری یعنی کل لئی نظماں فکر دیاں ہو باکھولن دی کوشش نیں جیہڑا بندے نوں انسانیت دی اجتماعی ترقی دے مشن نال جوڑ کے پرت در برت سوچ دیاں ہو رکئی راہواں کھول دیاں اچلا جاندا اے۔ منوبھائی دی ہتھ لکھت:

حوالے

- 1 منوبھائی، اے جے قیامت نہیں آئی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء،
- 2 ہمایوں خالد، منوبھائی کہ کہانی خود ان کی زبانی، لاہور: روزنامہ پاکستان، 2018ء
- 3 منوبھائی، جنگ کالم میرا شجرہ نسب اور میرا شجرہ نسب، لاہور: روزنامہ جنگ، 2017ء
- 4- Malik H. The Marxist Literary Movement in India and Pakistan, J. Asian Stud, 1967
- 5 واصف، نویں پنجابی نظم اتے ترقی پسند تحریک دے اثرات، لاہور: کھوج ریسرچ جرنل ڈیپارٹمنٹ پنجابی، 2014ء
- 6 ہمایوں خالد، منوبھائی کہ کہانی خود ان کی زبانی، لاہور: روزنامہ پاکستان، 2018ء
- 7 منوبھائی، جنگ کالم ٹھنی عمر دی، امن دا آئنا دیے، لاہور: روزنامہ جنگ، 2017ء
- 8 منوبھائی، اے جے قیامت نہیں آئی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2018ء
- 9 منوبھائی، جنگ کالم فیض احمد فیض، لاہور: روزنامہ جنگ، 2017ء
- 10 شریف کنجاہی، ترشا ہوا ہیرا۔ ماہ نو میں، شاہرہ شاہد کی تدوین، لاہور: وزارت اطلاعات و نشریات، 2019ء
- 11 ہمایوں خالد، منوبھائی کی کہانی خود ان کی زبانی، لاہور: روزنامہ پاکستان، 2018ء
- 12 شریف کنجاہی، ترشا ہوا ہیرا۔ ماہ نو میں، شاہرہ شاہد کی تدوین، لاہور: وزارت اطلاعات و نشریات، 2019ء